

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՏԵՐ ՓԻԼԻՊՈՍ (ՓԻԼԻՊՊԵ) ԹԵՔԻՐՏԱՂՅԻ ՈՒ ԻՐ ՏԱՂԵՐԸ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Յետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք ժէ. դարավերջին եւ ժԸ. դարասկիզբին ապրած ու ստեղծագործած անձանօթ տաղասացի մը՝ Տէր Փիլիպոս քահանայ Թեքիրտաղցի վեց տաղերը, որոնք, ի բացառեալ մէկէն, կ'ենթադրենք որ անտիպ են ու կը հրատարակուին առաջին անգամ:

Միջնադարեան հայ բազմաթիւ տաղասացներու նման, Տէր Փիլիպոսի մասին եւս կենսագրական ծանօթութիւնները խիստ ժլատ են: Սակայն, ինք իր նմաններէն կը տարբերի անով, որ ըլլալով նաեւ բեղուն գրիչ, իր ընդօրինակած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ իր մասին յաճախ ձգած է կենսագրական որոշ տուեալներ, որոնց ապաւինելով կ'ուրուագծենք իր կեանքի ուղին:

Մեր տրամադրութեան տակ եղած ձեռագրացուցակներուն մէջ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած ձեռագիրներէն կարելի եղաւ գտնել հետեւեալները:-

Ա. «Կանոնագիրք», ընդօրինակուած՝ 1703ին, Քիլիս: Ձեռագիրը նախ ունեցած է անանուն գրիչ մը, ապա գայն շարունակած է Փիլիպոս Երէց¹: Ձեռագիրին ճակատագիրը անձանօթ կը մնայ մեզի:

Բ. «Ժողովածոյ», ընդօրինակուած երեք տարբեր գրիչներու կողմէ Քիլիսի մէջ, 1709-1711, 1705-1711 եւ 1712ին: Ձեռագիր այս մատենաւր կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 10945²:

Տէր Փիլիպոս գրիչն է անոր մէկ մասին միայն, ուր ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. [91բ] «Ա[ստուծո]վ աւարտեցի եւ գառածեալս սեղօք Տ[է]ր Փիլիպպէս ի թվին ՌՃԿԱ [1712], մարտի ամսոյն ելլն եւ ի ապարիլ ամսոյ մուտն [92ա] ի Քիլիս գիւղաքաղաքի, այսքան թետրիկս որ յաղաքս հոգեւորական բանի հարցմունս արարեալ մեծի վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տաց Աթանասի եւ Կիրիլի, եւ սա տեսեալ նոր ընծա քիլիսցի Միսիթար բանասէրս ասաց ինձ գրել եւ ես ըստ տկար մարմնովս ծրեցի ի պիտոյս իւր որս բարով վայելէ եւ երկարեալ ժամանակաւորութեամբ[եամ]բ օգտեսցի ամէն»:

Գ. «Ճառընտիր», ընդօրինակուած 1718ին: Կը պահուէր Մշոյ երբեմնի Մատին-Պետրոս Առաքեալի Վանքին մէջ, ձեռագիր թիւ 131³: Ձեռագիրը ցուցակագրողը՝ բանասէր Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, թիւրիմացութեամբ գրչութեան վայր նշանակած է Դալար Ձոր գիւղը, հիմնուելով գրիչի չափածոյ յիշատակարանին մէջ յիշուած պատուիրատու՝ Տօնապետ Շահինի մասին եղած հետեւեալ տողերուն վրայ.

«Տեսեալ զսա մին Մասրնցի,
Էր գաւառէն Մանասայրի,
Մօտ քաղաքէն Էր Հրզվէցի,
Եւ ի գիւղէն Դալար-Ձորի»⁴:

Այսքանը բաւարար հիմք չէ անշուշտ, որ Դաւար Զորը ընդունինք որպէս ձեռագիրի գրչութեան վայր: Այն հաւանաբար ընդօրինակուած ըլլայ Քիլիս, մանաւանդ որ Տէր Փիլիպոս նոյն յիշատակարանին մէջ կը նշէ թէ իր դուստրը՝ Եփրոսինը օժանդակած է իրեն՝ թուղթ կոկելու ժամանակ: Դժուար թէ Տէր Փիլիպոս ընտանեօք մեկնած ըլլար Դաւար-Զոր եւ հոն օրինակած ըլլար յիշեալ ձեռագիրը:

Դ. «Տօնացոյց», ընդօրինակուած 20 Յունիս 1722ին, հաւանաբար Քիլիս, Տէր Փիլիպոսի ու իր գաւկին՝ Զաքարիա Տիրացուի համար: Այս ձեռագիրը կը գտնուի Վիեննայի Մխիթարեաններու Մատենադարան, թիւ 1224⁵:

Ձեռագիրը նկարագրողը՝ Հայր Համագասպ Ոսկեան, ձեռագրի գրչութեան վայր յիշած է Թեքիրտաղը, հաւանաբար հիմնուելով գրիչ Տէր Փիլիպոսի՝ ինք իր մասին յայտնած այն տեղեկութեան վրայ, որ ինք ծնունդով Թեքիրտաղցի է: Մենք ձեռագիրը Թեքիրտաղի մէջ օրինակուած ըլլալու մասին ո՛չ մէկ ակնարկութեան հանդիպեցանք ձեռագրի մէկէ աւելի յիշատակարաններուն մէջ, այնպէս որ սխալ չ'ըլլար ենթադրել, թէ ան օրինակուած ըլլայ Քիլիս: Աւելցնենք նաեւ, որ գրիչը իր գլխաւոր յիշատակարանին մէջ տեղ մը ինքզինք կոչած է «գնչտեհացեալ», որ իր՝ Թեքիրտաղէն դուրս գտնուելուն յաւելեալ մէկ ապացոյցն է:

Ե. «Ժողովածոյ», ընդօրինակուած՝ Քիլիս, 1724ին: Գլխաւոր գրիչն է Տէր Փիլիպոս, իսկ վերջին մասերու գրիչը՝ Սարգիս Երէց Ատանացի: Ձեռագիր այս մատենան կը գտնուի Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի Մատենադարանը, ձեռագիր թիւ 1537⁶:

Վերոյիշեալ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն ընձեռած ժլատ տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով փորձենք ուրուագծել Տէր Փիլիպոս քահանայի կեանքին գլխաւոր հանգրուանները:

Տէր Փիլիպոս քահանայ բնիկ Թեքիրտաղցի (Ռոտոսթօ-Թագուոր Տաղ) է, բայց կեանքին մեծ մասը անցուցած է Քիլիս, ինչպէս ինք կ'ըսէ իր չափածոյ զոյգ յիշատակարաններուն մէջ՝

«Ես ծննդեամբս Թեքիրտաղցի,

Եղէ սննդեամբս Քիլիսցի»⁷:

Կամ՝

«Ես ի Քիլիս բնակեի,

Թեպէտ բնական աստի չեի,

Սնա զարգացայ աստ մնացի»⁸:

Ան Թեքիրտաղէն Քիլիս գաղթած է շատ կանուխ: Կը յիշուի որ 1680ին ստացած է Քիլիսի մէջ Մկրտիչ Դպիր Զէյթունցիի գրչագրած Երուսաղէմի թիւ 1661 «Հին Կտակարան»ը⁹: Հոն, Տէր Փիլիպոս կը բնութագրուի որպէս «Թեքիրտաղցի մահտեսի Փիլիպոս դպիր», իսկ ծնողներուն համար կ'ըսուի, թէ անոնք արդէն մահացած են:

Տէր Փիլիպոս որդին է Թեքիրտաղցի Խուպէսէրի որդի ըռէնչպէր¹⁰ Յակոբի եւ Գայիանէի: Եղբոր անունն է Նիկողայոս: Քեռիներն են՝ Ղըշողլի¹¹ մահտեսի Խաչատուր, մահտեսի Գրիգոր եւ Իգնատիոս:

Կինը կը կոչուէր Սարգարիտ, դուստր՝ Ղոզանի, գաւակը՝ Տիրացու Զաքարիա, հարսը՝ Գայիանէ, թոռնուհին՝ «գեռաբոյս» Մարթա, դուստրը՝ Եփրոսինէ, փեսան՝ խոճա Ղազար:

Երբ Տէր Փիլիպոս 1680ին իր ծննդավայր Թեքիրտաղէն հեռու էր արդէն եւ կը յիշուի որպէս մահտեսի ու դպիր, ապա կարելի է ենթադրել, որ ան ծնած է աւելուազն 1650 կամ 1660ականներուն: Անոր անուան վերջին անգամ կը հանդիպինք 1724ին, արդէն «դեռաբոյս» թոռնուհիի մը որպէս մեծ հայր:

Տէր Փիլիպոսի «հոգեւոր հայրն» է Զաքարիա «աստուածաբանութեան վարդապետ»ը, զոր երախտագիտութեամբ կը յիշէ ինք իր յիշատակարաններուն մէջ:

Տէր Փիլիպոս իր գաւակը կոչած է Զաքարիա, հաւանաբար ի յիշատակ իր ուսուցիչին՝ Զաքարիա վարդապետին:

Ձեռագրաց յիշատակարաններու մէջ քանի մը անգամ կը հանդիպինք յիշեալ Զաքարիա Մալազ Վարդապետ Քիլիսեցիին, որ ըստ երեւոյթին շուշտակ վարդապետ մըն էր: Յիշուած է նաեւ անոր գաւակը՝ Ալեքսանը, իսկ աշակերտներէն, բացի Տէր Փիլիպոսէն, ծանօթ է անունը Իգնատիոս Եւզոկիացիի¹²: Զաքարիայի մասին կ'արժէ մանրամասնել, որ ան Բեթղէհէմի Ս. Մննդեան այլին մէջ կ'աւարտէ ընդօրինակութիւնը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի թիւ 542 «Հին Կտակարան»ին եւ 1656ին գայն կը նուիրէ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքին¹³: Նոյն՝ 1656ին, ան նոյն վանքին կը նուիրէ նաեւ այլ ձեռագիր մը՝ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի թիւ 1323 «Ժողովածոյն»¹⁴: Միւս կողմէ, ան ստացած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի թիւ 1963 «Աւետարան»ը եւ ի յիշատակ իր որդւոյն՝ Ալեքսանին, գայն նուիրած է Սրբոց Յակոբեանց Վանքին¹⁵:

Զաքարիա վարդապետ մահացած է 14 Հոկտեմբեր 1685ին, Քիլիս, ըստ իր գաւակին ձգած մէկ յիշատակագրութեան¹⁶:

Նկատելի է այն, որ Տէր Փիլիպոսի հոս հրատարակուող վեց տաղերէն երեքը թուագրուած են ու կը կրեն նոյն թուականը՝ 1708, հետեւաբար պիտի ենթադրել, որ եթէ ան տարուան մը ընթացքին գրած է երեք տաղ, ապա ան եղած պիտի ըլլայ բեղմնաւոր տաղասաց մը ու հաւանաբար բազմաթիւ այլ տաղեր եւս հեղինակած, որոնք կա'մ չեն հասած մեզի եւ կամ ցարդ կը մնան անծանօթ:

Այստեղ հրատարակուած առաջին չորս տաղերը վերցուցած ենք Զմմառի Վանքի թիւ 609 ձեռագրէն¹⁷: Քննելով այս ձեռագիրը, հաստատ կարելի է ըսել, որ ան ԺԸ. դարասկզբի գրչութիւնն է¹⁸: Անոր պատճէնները ստացած ենք Պետրոս Արք. Միրաթեանի եւ Հայր Վարդան Գազանձեանի միջոցով:

Յիշեալ չորս տաղերուն հետ հրատարակութեան կու տանք նաեւ Տէր Փիլիպոսին վերագրուող երկու չափածոյ անտիպ յիշատակարաններ եւս, զորս վերցուցած ենք իր ընդօրինակած Վիեննայի թիւ 1224 ձեռագրէն: Զայն նկարագրող Հայր Համագաստ Ոսկեան իր ցուցակին մէջ ակնարկութիւն ըրած է այս չափածոյ զոյգ յիշատակարաններուն մասին, բայց չէ հրատարակած գանոնք: Անոնց պատճէնները ստացած ենք հայագէտ՝ Փիթրը Քաուլիէն¹⁹:

15 Ապրիլ 1708ին, Քիլիս քաղաքը կը պատուհասուի մարախի աննախագէտ յարձակումով, որուն աւելի ետք կը յաջորդեն նաեւ ուրիշներ²⁰: Ադէտը կը տեւէ երեք ամիս՝ աւեր ու վնաս սփռելով ամէն կողմ: Դէպքը այնքան ծանր կ'ազդէ Տէր Փիլիպոսի վրայ, որ ան ընդարձակ ոտանաւոր մը (41 տուն) կը գրէ այս առիթով՝ մանրամասնօրէն նկարագրելով քաղաքին վիճակն ու մարախին գործած աւերը:

Մարախի աւերներուն նուիրուած միակ բանաստեղծութիւնը չէ այս միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ: Կան նոյն նիւթին նուիրուած մէկէ աւելի այլ գործեր եւս: Տէր Փիլիպոսինը մեզի ծանօթներուն մէջ կը մնայ ամէնէն ընդարձակն ու առաւել մանրամասնը:

Մարախի գործած աւերը օրին այնքան մեծ եղած է, որ միջնադարեան բազմաթիւ հեղինակներ չեն մոռցած այդ մասին գրել նաեւ իրենց ձգած ժամանակագրութիւններուն մէջ:

Տէր Փիլիպոսի մարախի նուիրուած տաղի առաջին երկու տուները գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած են 1713ին Երեւանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը չափածոյ յիշատակարանին մէջ.

«Ի թի հազար հարիւր վաթսուն,
Երկու աւելի հետ ի նոյն»²¹,
Եկաւ մարախ բազում անհուն,
Ի քաղաքն Երեւանուն:

Ծածկեալ եղև երես օդոյն,
Եհեղ երկնից իբրև զծիւն,
Թռաւ իջաւ մէջ արտերուն,
Սկսաւ ուտել իբրև զշուն»²²:

Մարախի գործած աւերներուն մասին հետաքրքրական հաստատումներ կը կատարէ բանասէր Ասատուր Մնացականեան ժէ. դարու երգիչ Քոսա Երէցի՝ մարախի նուիրուած մէկ երգին հրատարակութեան առիթով: Մնացականեան կը յիշէ, թէ «մարախային աղէտներու» պատճառով, յաճախ տեղի ունեցած են սով եւ նոյնիսկ՝ դաղթ: Ժողովուրդը մարախը նմանցուցած է օտար բռնակալներու: Գրիչ մը, Լենկ Թիմուրի արշաւանքի սարսափները նկարագրած ժամանակ, յիշած է նաեւ մարախի գործած աւերները, աւելցնելով որ Լենկ Թիմուրն ու մարախը միասին մտան Հայաստան ու աւերեցին գայն»²³:

Մարախի պատուհասի պատկերը ամբողջացնելու համար, մեր կողմէ աւելցնենք նաեւ այն, որ արաբ մեծ լուսաւորիչ, գրող, բնիկ հայէպցի՝ Ապտուլ Ռահման Ալ Քաուաքիպի (1849-1902) առիթով մը գրած է թէ՛ «Երեք են մայր ամենայն չարեաց՝ ոջիլը, թուրքը եւ... մարախը»:

Պատահական չէ ուրեմն, որ մեր նախնիները ողբեր ու երգեր ձօնած ըլլան մարախին ու անիծեն զինք ու իր գործած չարիքները:

Հոս հրատարակուող չորրորդ բանաստեղծութիւնը տեղ գտած է նաեւ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած Երուսաղէմի թիւ 1537 «Ժողովածոյ»ին մէջ եւ հրատարակուած՝ Նորայր Եպս. Պողարեանի կողմէ, իր կազմած ձեռագրաց ցուցակին մէջ՝ «Տաղ ասայ որ ի քնոյն զարդի» բնաբանով²⁴: Այստեղ հրատարակուող օրինակը տպագիրէն ունի չնչին տարբերութիւններ, զորս չենք նշեր:

Ա.

[Թերթ 13ա] ՈՏԱՆԱԻՈՐ Վ[Ա]ՄՆ ՄԱՐԱԽԻ ԱՐԱՐԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր
ՓԻԼԻՊՊՈՍԷ ԸՍՏ ԸՌԱՄԿՕՐԷՆ՝²⁵

Ի թի հազար հարիւր իսուն,
Եթն աւելի ի հետ ի նոյն»²⁶,
Եկեալ մարախ բազում անհուն,
Ի տասն եւ հինկ ապրիլ ամսոյն:

Ծածկեալ եղև երեսս յօդոյն,
Եհեղ երկնից իբրև զծիւն,
Թռեալ իջեալ մէջ սարերոյն,
Թաղեաց որդունք ի հող գետնոյն:

Ամեաց անդէն օրս քանոյն,
Չի թօն անձրեւ կայր ատուրս նոյն,
Իսկ մայիսի օր քսանոյն,
Թաղեալ որդունքն ձաքս հանոյն:

[13բ] Ելեալ ձագերն շատագոյն,
Իբրև ճանճերս մանտրագոյն,
Ուտել սկըսան խոտ կանաչնոյն,
Մինչև հասան ցան արտերուն:

Չինչ հանդիպեալ առաջ նոցոյն,
Կանաչ այգիք այք խուտարնոյն²⁷,
Լափեցին գետ ո[ր]պ[էս] զշուն,
Ուր հանդիպան ոչ ես թողուն:

Եղև զարմանք ամենեցուն,
Մարախք հասին եզեր շենոյն,
Քիլիս կոչեալ քաղաք գիւղոյն,
Մտեալ տըներն Հոռոմ Թաղոյն:

Փախեան յարտաքս տանէ միջոյն,
Չի մնաց անդէն զիշերն ի բուն,
Որժամ եղև առաւօտուն,
Նա ցրվեցաւ շատ տանէ ի տուն:

Անդէն սփռեալք քաղաք կիսոյն,
Եհաս շուկայն վառէլիքնոյն,
Մտեալ մըզկիթսն տաճկընոյն,
Ել մընարայն²⁸ տեղ բա[ր]ձրայգոյն:

Դեռ թիւս չեկեալ այս մարախնոյն,
Չայս բան գործեաց ցեղ ցեղագոյն,
Յոր տունս [14ա] մտեալ ել ըռաֆնոյն
Թօփ կոյզ լինէր վեր առիքնոյն:

Լցվին ճառայք²⁹ մէջ ջրերոյն,
Եւ ի եփեալ կերակրներոյն,
Մեծ զարհուրանք առին մարդուն,
Չեա փարաւոն եգիպտացոյն:

Ճիչ բառնալով տան մարդերոյն,
Աղաղակեն դէմս Ա[ստծո]յն,
Ինչ պատու[ի]սս է մեր գլխոյն,
Որս եղև ատուրս սոյն:

Այս քաղաքիս բռնաւորնոյն,
Որ եւ ազգաւ էր հազարոյն³⁰,

Հասան աղայ մեծ վոյվատուն³¹,
Նա քաղաքէն էր Ձիլէոյն³²:

Եհան հրաման տան ամենոյն,
Ամէն դրան մէկ մարդ ելնոյն,
Ձի հաւաքեն մարախն անհուն,
Բերեալ լնոյն ի մէջ գրոյն:

Ժողովեցին իբրեւ զձին,
Մոքս Եճ եւ մէկ խումն³³,
Լցին մարախ մէջ հորերուն,
Սայլեր եղին վերա բերնոյն:

Նա ոչ հատաւ անդաստանոյն,
Դեռ կայր [14բ] եւս յոլով անհուն,
Չեա զհեղեղս անձրեւոյն,
Վազեն գնան ուր կամենոյն:

Մինչեւ զբեռս արձակոյն,
Թռեալ երթան եզեր ծովոյն,
Հրամանաւ ստեղծողոյն,
Թափին ի ծովն յովկիանոյն:

Չվերջի բանն դեռ հայենոյն,
Թէ զինչ լինի առ ապառնոյն,
Միայն ասեն մեր մօլացնոյն,
Դեռ այս քիչ է այլ չաւելնոյն:

Իսկ ի Յունիս երից տասոյն,
Նոյն մարախէն յետ նոր գալոյն,
Ապրիլ ամսէն Յունիս միջոյն,
Ոչ պակասեաց աւուրն ի բուն:

Կրկին պաշարեաց քաղաք եզրոյն,
Իբրեւ պատնէշս թշնամոյն,
Մտեալ ի թաղ ֆելլահներոյն³⁴,
Եւ այլ թաղեր վար եւ վերոյն:

Ապայ ի մէջ եկեղեցոյն,
Նախ ի յունաց յետոյ հայկոյն,
Եկեր զարիշն հետ թըթենոյն,
Եւ թզենիքն հետ նրռնենոյն:
[15ա] Ոչ թէ միայն մեր ժամերուն,
Այլ եւ մըզկիթ տաճկըներուն,
Եւ ի տներն ամենեցուն,
Չեա անասուն այսպէս առնոյն:

Այլ եւ արտաքս անդէոյն,
Ածուքներս եւ թէ այգոյն,
Կերեալ կանաչ բովանդակնոյն,
Դարձոյց անտառ այրեցելոյն:

Սոյն քաղաքի խոտ մարդերոյն,
Թէ մեծամեծ եւ փոքրագոյն,
Պառաւ³⁵ կանայք աղչելուքնոյն,
Առեալ ի ձեռս հին շորերոյն:

Ոմանք աւել ցախ փայտերոյն,
Կացեալ որմի տակ փողոցնոյն,
Այլ եւ տանիս տանս ամ[են]ոյն,
Քիչ քիչ առնեն տուն մի՛ մտնոյն:

Նա ոչ անսար նոյն սիրելոյն,
Եւ ոչ վախէր մեռանելոյն,
Թէպէտ մեռեալ բազումք եղնոյն,
Կենդանիքն այլ են շատագոյն:

Այսքան ատուր յետ ժողովոյն,
Ճար ոչ եղեւ իւր հատնելոյն,
Թուլըս ետուն գնալ դիմոյն,
[15բ] Ուր կամենայր շրջէր հոլոյն:

Զի թէ լինէր այս ցորենոյն,
Կամ թէ կերեալ գարըս տնոյն,
Մարդ չէր գտնոյր ի հացերոյն
Մեռնէր քաղցած եւ ի նոթոյն:

Յորեանք մնացին ի հետ գարուն,
Մանկաղեցին կալըս կասուն,
Արագ արագ բերեն ի տուն,
Զի մի ն[ո]ց[ա] չար եւս առնոյն:

Ոչ էր եղեալ այսպիսի բան,
Եւ չէր տեսեալ ծեր մարդերոյն,
Սոքա էին խոշորագոյն,
Քան զեկեալն առաջագոյն:

Տեսողք այգեաց եւ ածուքնոյն,
Ափրսոսան լան կսկրծուն,
Աւաղ կարդան իւրեանց հոգոյն,
Հիանալով կան ափշենոյն:

Թեւ արձակեաց մարախն անհուն,
Թռեաւ ելաւ երես օդոյն,
Շուգս էհարկ արեգակոյն,
Յունիս քսան հինկ օր ամսոյն:

Սոքա եւս չարս գործոյն,
Զինչ մնացեալ [16ա] կայր կանաչնոյն,
Ուտեն գնայն այս երկրնոյն,
Ոչ եմք գիտակ թէ ուր գնոյն:

Աւեր արկին անդաստանոյն,
Ոչ թողուցին պար ծառերոյն,

Եւ ոչ յայգիք խաղողներոյն,
Նա ոչ խաւարտ պարտեզներուն:

Տունն աւերի այս մարախնոյն,
Այսչափ զարար³⁶ արին մարդոյն,
Սոքա չառին եղբայրք սիրոյն,
Այլ Ա[ստուծոյ] էր բարկութիւն]:

Մեղա գոչեմք եղբայրք սիրոյն,
Նա սէր արեք հետ ընկերնոյն,
Դուք վերուցէք զատելութիւն],
Եւ ստացէք զխաղաղ բնութիւն]:

Եթէ չառնէք համեստութիւն],
Եւ չի գործէք զբարութիւն],
Օձսս առաքէ ո[ր]պ[էս] հնոյն,
Եւ այլ սողունս պէս պէսս գոյն:

Լացէք մեղայիւ յոյժ զաչոյն,
Մի հետեւիք չար թշնամոյն,
Զայս որ տեսիք է փոքրագոյն,
Գոյ պատահար այլ մեծագոյն:

[16բ] Տ[եառ]ն մերո պատուվիրանոյն,
Կատարեցէք ըստ հրամանոյն,
Որ ազատիք այս ցաւերոյն,
Թէ եւ այժմոյս եւ թէ զալոյն:

Ես արարի զայս պատմութիւն],
Որո եղէ սոյն բան տեսոյն,
Եկ պատուհաս այսրմ տարոյն,
Բազում երկիր չէ մեր միոյն:

Տէր Փիլիպպէ զայս երգելոյն,
Խրատող դու լսէ զքոյն,
Մեղա՛ գոչէ յարաժամ դուն,
Լինա փրկութիւն] քո հոգոյն:

Եղեւ աստէն գործք մարախնոյն,
Գրեցի յետ մնացողնոյն,
Զիս յիշեցէք օր կարդալոյն,
Դուք այլ յիշեալ լիչիք բարոյն:

Բ.

ՏԱՂ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒԼՆԵՑՈՒՆ³⁷

Սուրբ Ստեփանոս պսակ անուն,
Վայելչագեղ եւ գոյնզգոյն,
Զետ զծաղիկ զարնան ժամուն,
[17ա] Որ ծաղկեցաւ Տ[եառ]ն սիրուն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի սուրբ հաւատոյն,

Ըստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքն են խղճագոյն:

Նա բնական Ուլնի գիւղոյն,
Փախուստ առնէր վ[ա]սն հաւատոյն,
Գայ բնակի ի Կոկիսոն,
Քրտերք իւրով հետ ծնողոյն³⁸:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւ[ա]տոյն,
Ըստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ Ք[րիստոնեաք]սն են խ[ղ]ճագոյն:

Անդէն ես քննող գալոյն,
Յուլիանոս արքայ պղծոյն,
Խոյսըս ետուն թագչիլ լերոյն,
Չի մի անկեալ ձեռս դքսոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Քրիստոնէիցս մեր խղճագոյն:

Մատնեալ զնոսա չար հովիւնոյն,
[17բ] Ասեն Ա[ստուա]ծաշէն սարոյն,
Գալս քրիստոնեայք ես երեսուն,
Կան թագըստի աղօթս առնուն:

Վ[ա]սն սիրուն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքսն խղճագոյն:

Որո իշխան Կոստէ անուն,
Յրդեալ զինվորս կալեալ բռնոյն,
Եւ կացուցեալ մէջ ատենոյն,
Հարցաքնեալ վ[ա]սն հաւատոյն:

Նոքա հաստատ կային յուսոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քր[իստոնեա]յքն [խղճագոյն]:

Նախ առաջեալ Ստէֆանոյն,
Ետ պատասխան ճշմարտագոյն,
Խաչս պաշտեմք մեր Ա[ստուա]ծա]յնոյն,
Եւ թշնամիք դից կոքերոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէֆանէ բարեխօս դուն,

Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, ձեռագիր քիւ 1224

Զմմառու Մատենադարան, ձեռագիր քիւ 609

Որ քր[ի]ստ[ո]նեայքն խղճագոյն:

[18ա] Եւ դատաւորքն չարագոյն,
Եաթն կուսանքն իմաստուն,
Նահատակեալք առաջագոյն,
Քան Ստեֆանէ փոքր հեռագոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հ[աւա]տոյն,
Ստ[ե]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ Ք[ր]ի[ստոնեայքն խղճագոյն]:

Յետ այնորիկ դէմս Կանչուն³⁹,
Որ դղեակն էր պարոն Օշնոյն,
Ի ձորակի քարամիջոյն,
Արկեալ ի մէջ վառեալ հրոյն:

Ստեփանոս հետ ընկերնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստեֆանէ բ[ա]րեխօս դուն,
Որ Քր[իստոնեայքն խղճագոյն]:

Անդէն եւ ոչ մեռանելոյն,
Հանեալ ի նոյն ձորակ բլրոյն,
Վճիռ հատին գլխատելոյն,
Ստեփանոս ս[ուր]բ Ունեցուն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]ս[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատուն,
Ստ[ե]ֆ[ա]նէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնե[այքն խղճագոյն]:

Որով օրհնեալ տ[ե]րն ամենայն,
Էջ ի երկ[18բ]նից նոյն հանդիսոյն,
Ի տեսանել ծառայս սիրոյն,
Հըրճովիլ ն[ո]ց[ա] ի քաջ մարտոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդ[ոյն],
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատ[ոյն],
Ստ[ե]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստ[ո]նեայքն խղճագոյն:

Ընդ որս իջեալ պայծառ լուսոյն,
Պսակ փառաց եւ վարդագոյն,
Եղեալ ի գլուխ նահատակնոյն,
Պըճնիլ նովաւ ցընծալ վերնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[ե]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստ[ոնեայքն խղճագոյն]:

Ստեփաննոս հետ ընկերնոյն,
Հեղին իւրեանց ըստիւք արիւն,
Արժան եղեն սրբոց պարոյն,
Օրհնել զտ[է]ր միշտ արագոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆանէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստոնէայքն խըղճագոյն:

Անդ անփոփեալ մարմինք սրբոյն,
Եկեղեցիս վերա կառուն⁴⁰,
Աղբիւր բըխէ գերեզմանոյն,
Բըժիշկ լինի ամէն ցաւոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն [19ա] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆանէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստոնէայքն խըղճագոյն:

Մի դադարէք աղերսելոյն,
Տառապեալ հայոց ազգի ձերոյն,
Մեզ փորձանաց ազատելոյն,
Երեսելի [']խաներելոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստեֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնէայքն խըղճագոյն:

Տէր Փիլիպպէ մարդ է յետնոյն,
Երգս երգեսց ՆՈՃԽԵԺ⁴¹ թրոյն,
Սուրբդ աղաչեմ յորով անհուն,
Ինձի օգնել ատր վերջնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստեֆանէ բարեխօս դուն,
Մեղուցելոյս ինձ խըղճագոյն:

Գ.

ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵ[ԱՆ] ԱՍԱՅԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԷ

[19բ] Փողէր հրեշտակն վերա վիմի,
Ի գերեզմանն կենսատուվի,
Եկեալ կանայքն ի գիշերի,
Իդս բերեալ անուշալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ, չէ աստ Ա[ստուա]ծ որդի:

Իսկոյն փողեր զարհուրելի,
Թեւ ասքողեր Տ[եառ]ն տապանի,
Երես ետ լոյս պայծառելի,
Չայնէր հրաշիք զարմանալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Չի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

Լայր Մարիամ յոյժ ողբալի,
Լայր որոնէր զհր քաղցր ռաբբի,
Ետես նման պարտիզպանի,
Հարցեալ տարար [20ա] զտ[ե]րն ամէնի:

Լուեալ կանայքն ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Չի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Ի տեսանել Մագդաղենի,
Լքսեր զձայնս աւետալի,
Այդ պարտիզպանդ է քոյդ բարունի,
Մի լայր սիրուն կին սըխրալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի
Աւեր զի լայք զկենդանի
Չի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի
Յարեաւ չէ աստ Ա[ստուա]ծ որդի:

Պահապանացն որ անդ լինի,
Պահել զվէմն անխաղտելի,
Կային թըմբեալ զետ մեռեալ դի,
Յորժամ լուան ձայնս սուկալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Չի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

Պակուցեալ ելեալ գնային,
Պատմել հր[20բ]էից մոլեալ ազգի,
Չեր բեւեռեալն որ ի խաչի,
Յարեաւ լուայք ձայնս հրեշտակի:
Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք զկենդանի,
Չի լայք, զի լայք զկեանքն ամէնի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Սարսեցաք յոյժ հիանալի,
Ի Կալիլիէ գնալ պիտի,

Առ աշակերտս իւր սիրելի,
Նոցայն ես լինի յայտնի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Ա[ստուա]ծորդի:

Որով օրհնեալ տ[է]րն ամենի,
Էջ ի դժոխս ի նոյն վայրի,
Եհան զԱդամ կապեալն բանդի,
Իւր ծնընդօվքն ամենայնի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

[21ա] Էնն Ա[ստուա]ծըն համայնի,
Մեռեալ մարմնով վերա խաչի,
Եղեալ լինի գերեզմանի,
Ա[ստուա]ծապէս մերովս յարի:

Լուեալ համայն ՁՆՈՃԱԾ⁴² ամի,
Տ[է]ր ողորմեայ տէր Փիլիպպի,
Որ յարութեան զերգն երգեցի,
Տեսոյդ արայ զմեզ արժանի:

Գ.

«ԱՌԱԴՕՏՈՒՆ Ի ԴԷՄ ԼՈՒՄՈՅՆ»

Առաւօտուն ի դէմ լուսոյն,
Պուլպիւն ձայնէր վերա օրոյն,
Ձայնէր զարդիր ասէր մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Դուն մարդ բանական ես արդուն,
Ես անբան եմ փոքրիկ թռչուն,
Միշտ կու ձայնեմ զարդիր մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Թէպէտ անբան փոքր եմ թռչուն,
Ձայնիկ ունիմ քաղցրիկ սիրուն,
Չարդիր զարդիր երգեմ մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ձիս զարդ արեր ի մէջ այգոյն,
Դու վայելող այգոյ պտղոյն,
Ձայնեմ զարդիր եկ մէջ յայգոյն,
[21բ] Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ես դեքերիմ վարդին սիրուն,
Միշտ կու ցանկամ նորա տեսուն,

Երբ կու գարդի վարդն իւր ծառոյն,
Իջեալ երկն[ի]ց շողն արեւուն:

Յորժամ գարդի վարդն իւր ճղոյն,
Ես կու ցնծամ ն[ո]ր[ա] դիմոյն,
Չարդեաւ ասեմ վարդն իւր թփոյն,
Յերկնից իջեալ շողն արեւուն:

Տէր Փիլիպպէ երգող զայս գոյն,
Էր չես բանի լսեր դու քոյն,
Չարդիր կացիր գիշերն արդուն,
Ահայ իջեալ շողն արեւուն:

Ե.

«ՈՎ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԿՈՅՍ»⁴³

[118ա] Ով ամենաս[ուր]բ Կոյս,
Դու ապաւե[ն] եւ մեզ յոյս,
Աղաչեա՛ գորդիդ քու Յիսուս
Որ փրկէ անշէջ հրոյս:

Միշտ յարածամ աղաչեմ
Արտասու[ա]թոր պաղատեմ,
Հեծեծանօք կողկողեմ
Եւ ի քէնէ ես խնդրեմ:

Ձիս արժանիս արասցես
Դրախտ նախնոյն հասուցես,
Անդէն զմեզ պարեցես
Փառաբանիչս արասցես:

Ձի ես հասի այս տեղի
Աւուր փոխման վեր ելի,
Առ քո որդիդ սիրելի
Նստեալդ յաջմէ հայրենի:

Զ.

«ԽԱՉԵԱԼ ԱՐՔԱՅՆ ՏԷՐԸՆ ՎԵՐԻՆ»

[128բ] Խաչեալ արքայն Տ[է]րըն վերին
Յ[ի]սու[ս] Ք[րի]ստո[ս] Ա[ստուա]ծ որդին,
Վասն Աղամայ նախաստեղծին,
Չարչարեցաւ վերա խաչին:

Իջ ի դժոխս ի նոյն վայրին,
Կապեալքն եհան որք ի բանտին,
Չոր արտաքսեալ էր առաջին
Տարեալ եւէդ եղեմ դրախտին:

Այս զօրութեամբ էր ս[ուր]բ խաչին,
Արար ամօթ զքշնամին,
Սուգեալ զնա խորս անդրնդին,
Անշէջ հրոյն արար բաժին:

Մեք պաշտունեա ենք ս[ուր]բ խաչին
[129ա] Պետեռելոյն երկրպագին,
Ով որ ի նա հաւատացին,
Համայն ազգաց քրիստոնէին:

Բարեխօսէ օրըն վերջին,
Որ գայ փառօք լուսով ի լին,
Առ տարածեալն վեր[այ] նորին
Տարցէ ՚ի տես բուն փայտ ծառին:
Որ իաղին էր մեր նախնին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս ձեռագրին մասին մեր տեղեկութիւնները կը պարտինք բանասէր Գրիգոր Պողարեանին, որ տուած է անոր հակիրճ նկարագրականը Այնթապի «Չանագաններ»-ու սեփականութիւնը եղող ձեռագիրներու իր կազմած ցուցակին մէջ, առանց յայտնելու սակայն թէ ո՛վ է անոր սեփականատէրը: Պողարեան աւելցուցած է նաեւ, թէ այդ ձեռագիրը Յուլիս 1915ին, քաղաքի հայութեան տեղահանման առաջին օրերուն, բերուած է տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր ինք տեսած է զայն ու նկարագրած (Գրիգոր Պողարեան, «Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ», *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Բ. Հտր.*, Գեորգ Ա. Սարաֆեան (խմբ.), Լոս Անճելըս, Central Typesetting Company, 1953, էջ 445-446):
- ² *Յուցակ Չեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, Հտր. Գ.*, կազմեց՝ Ա. Մալխասեան, խմբ.՝ Ա. Տէր-Ստեփանեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 264-265:
- ³ Սահակ Ա. Մուրատեան, Նագարէթ Պ. Մարտիրոսեան, *Յուցակ Չեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց Վանքի Եւ Շրջակայից*, խմբ.՝ Արայ Գալայճեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 185-186:
- ⁴ Նոյն, էջ 185 եւ գիրքի վերջի էջերուն տախտակը:
- ⁵ Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Յուցակ Հայերէն Չեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին Ի Վիեննա, Բ. Հտր.*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1963, էջ 869-870:
- ⁶ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Ե. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1971, էջ 292-296:
- ⁷ Ոսկեան, էջ 869:
- ⁸ Պողարեան, էջ 294:
- ⁹ Պողարեան, էջ 504-505:
- ¹⁰ Բառը Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմամբ դարձած է «*բռէպէր*» (տե՛ս՝ էջ 870բ) եւ «*Ըսէպէր*» (նոյն, էջ 1057բ) ու իրեն համար սխալմամբ տրուած է 1772 թուականը:
- ¹¹ Բառը Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմամբ դարձած է «*Զրդօղի*» (տե՛ս՝ էջ 870բ եւ 1031ա):
- ¹² Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Թ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1979, էջ 367:
- ¹³ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 564-566:
- ¹⁴ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Դ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1969, էջ 580:
- ¹⁵ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Զ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1972, էջ 541:
- ¹⁶ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Չեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Գ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1968, էջ 147:

- ¹⁷ Չեռագրին նկարագրութիւնը տես՝ Հ. Ներսէս Ակինեան եւ Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Յուցակ Հայերէն Չեռագրաց Չմմառի Վանքի Մատենադարանին*, Հտր. Բ., Անտոնեան Հասարածոյ, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1971, էջ 214-215:
- ¹⁸ Յուցակագրողները որպէս գրչութեան թուական տուած են ԺԷ. դարը (էջ 214), մոռնալով սակայն որ ձեռագրին մէջ տեղ գտած են ԺԸ. դարու առաջին տասնամեակին հեղինակուած Տէր Փիլիպոսի երեք տաղերը, իսկ գիրքի աւարտին, անձնանուններու ցանկին մէջ, Տէր Փիլիպոսի անուան առջեւ առանց որեւէ հիմքի յիշուած է 1568 թուականը:
- ¹⁹ Իրենց այս աջակցութեան համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք բոլորին:
- ²⁰ Կը յիշուի օրինակ, որ Քիլիսի հայերը 1859ին «կը քակեն» իրենց հին եկեղեցին եւ վարժարանը՝ անոնց տեղ նորերը կառուցելու համար, «*Բայց դժբախտաբար այն տարիէն մինչեւ ցայսօր մարախը ամէն տարի կու գայ սոսկալի բազմութեամբ եւ ցանածնին կ'ուտէ, հետեւաբար սովու եւ սղութեան մէջ ինչալով, վարժարանին եւ եկեղեցիին մնացած են կիսկատար...*» (Դաւիթ Վրդ. Տէր Դաւթեանց Ուլնեցի, «Ստորագրութիւն Այցելութեան», *Արշարոյս Արարատեան*, Չմիտնիա, 24 Յունիս 1867, 27րդ տարի, թիւ 808, էջ 2):
- ²¹ 1162+551=1713:
- ²² Աշոտ Գ. Աբրահամեան, *Հայոց Գիր Եւ Գրչութիւն*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1973, էջ 320: Որպէս աղբիւր Աբրահամեան ցոյց տուած է Մատենադարանի թիւ 2444 ձեռագիրը, որ սակայն, ըստ ցուցակի տուեալներուն (*Յուցակ Չեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի*, Հտր. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Չէթունեան, Փ. Անթաբեան, Երեւան, Հայկ. ՄՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1965, էջ 802) տարբեր ձեռագիր մըն է, ընդօրինակուած՝ Կաֆա, 1647ին:
- ²³ Ասատուր Ս. Մնացականեան, «17-րդ Դարի Երգիչ՝ Քոսա Երեցը Եւ Նրա Երգերը», *Բանբեր Մատենադարանի, Գ. Գիրք*, Երեւան, Հայկ. ՄՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1956, էջ 265: Մարախի գործած աւերներուն մասին եղած ակնարկութիւնները տարօրինակ չեն հնչեր, քանի որ մարախի երամը կրնայ օրական 192 միլիոն քիլոկրամ ցանք լափել, այսինքն՝ միջին հաշուով, օրական 2500 մարդու ճաշի քանակ: Անոնք կրնան ծածկել 1200 քառ. քմ. տարածութիւն, իսկ իւրաքանչիւր քառ. քմ. կրնայ 40-80 միլիոն մարախ ընդգրկել: Ընդհանուր առմամբ մարախը կրնայ ծածկել երկրագունդի տարածութեան 20 առ հարիւրը (Նորա Բարսեղեան, «Ափրիկեան Մարախները Ներխուժեցին Ժիպէլի Բերդը», *Ազգակ*, Պէյրութ, 11 Նոյեմբեր 2004, էջ 6):
- ²⁴ Պողարեան, *Ե. Հտր.*, էջ 295-296:
- ²⁵ Չմմառ, ձեռագիր թիւ 609:
- ²⁶ 1157+551=1708 թ.:
- ²⁷ Արաբերէն «խուտար»՝ կանաչեղէն:
- ²⁸ Մինարէ՝ մզկիթներու բարձրադիր այն կառոյցը, ուրկէ իսլամ կրօնաւորներ հաւատացեալները աղօթքի կը հրաւիրեն եւ աղօթք կը բարձրացնեն առ Աստուած:
- ²⁹ Արաբերէն «ճառռա»՝ կուժ:
- ³⁰ Նկատի ունի հազարացիները՝ արաբները:
- ³¹ Վոյվոտա՝ իշխան:
- ³² Նկատի ունի Մեքսատիա նահանգի պատմական Չիլէ քաղաքը, որ մինչեւ Ի. դարասկիզբ ունէր հայ, թուրք եւ յոյն խառն բնակչութիւն եւ նշանաւոր էր իր գորգերով:
- ³³ 550:
- ³⁴ Արաբերէն բառացիօրէն՝ երկրագործ:
- ³⁵ Բնագրին մէջ՝ պառապ:
- ³⁶ Արաբական ծագումով թրքերէն՝ վնաս:

³⁷ Սուրբ Ստեփանոս Ուլնեցի 25 տարեկանին Յուլիանոս Ուրացողի շղթայազերծած հալածանքներին խուսափելու համար, ծնողներուն ու հարազատներուն հետ, ընդամենը՝ 35 հոգի, լերան մը քարայրը կ'ապաստանի: Անոնք հովիտ մը մատնուելով՝ կը հանուին Սոկրատէս դատարոհին առջեւ եւ իրենց հաւատքը չուրանալով՝ տանջանքներու կ'ենթարկուին ու կը մահատակուին: Ստեփանոս կ'ըլլայ վերջին մահատակուողը՝ 18 Օգոստոս 362ին, Կանչիի մէջ (Ֆռնուզի հիւսիսը): Հայ եկեղեցւոյ *Շարակնոց*ին մէջ կայ իրեն նուիրուած շարական մը, իսկ իր վարքը տեղ գտած է հայ «Յայսմատուրք»ներուն մէջ:

³⁸ Ստեփանոսի հայրը՝ Լազարոս, կը մահանայ հալածանքներու սկզբնատրութեան, իսկ մայրը՝ Մարիամ եւ եօթը կոյս քոյրերը կը գլխատուին:

³⁹ Վերեւ յիշատակուած Կանչի բերդին մասին է ակնարկութիւնը, որ նախապէս կոչուած է Կանչու կամ Կանչուկ: ԺԲ. դարու վերջերուն Աշոտ իշխան տիրացած է անոր: Կանչիի տիրած են նաեւ՝ Հեթում Ա.ի եղբայրը՝ Օշին (ուր մահացած է 1265ին) եւ Օշին Պայլի եղբայրը՝ Գուխտն:

⁴⁰ Մինչեւ 1915, քանի մը մատու կանգուն էր հոն, նուիրուած՝ Ս. Ստեփանոսին, անոր մօրը, քոյրերուն ու մահատակ ընկերներուն: Անոնցմէ մէկը կը կոչուէր Կանչի Սուրբ Ստեփանոս, տեղացիներու բարբառով՝ «Սըբթը Փէանիս» եւ ուխտատեղի էր շրջանի հայութեան համար:

⁴¹ 1157+551=1708:

⁴² 1157+551=1708:

⁴³ Մխիթարեան Մատենադարան, Վիեննա, ձեռագիր թիւ 1224:

FATHER PILIBOS (PILIBBE) TEKIRDAGHTSI AND HIS POEMS
(Summary)

MIHRAN MINASIAN

The first part of the article is a compilation of available data on the life and work of a late 17th and early 18th century scribe and poet, the little known Father Pilibos-Pilibbe Tekirdaghtsi. Born in the 1650s or 1660s in Tekirdagh, at an early age father Pilibos migrated to Kilis, where he settled and lived the rest of his life. Basing his work on information gathered from diverse manuscripts and colophons, as well as lines from Father Pilibos's poems that refer to his biography, the author narrates the life of Father Pilibos and details the five manuscripts he copied. As three of the six poems have the same date, 1708, the author speculates that Father Pilibos could have been a prolific writer and that more of his poems might be found.

In the second part of the article five original and heretofore unpublished poems of Father Pilibos are put into circulation along with a version of a sixth previously published poem.

One of the poems is dedicated to the locusts that struck Kilis on April 15, 1708. The others are dedicated to St. Stepanos Oolnetsi, the resurrection of Christ, the light at dawn, and the Virgin Mary, while the sixth is about the "Crossed King, Lord of Heaven".